

НАРОДОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Дмитро Павленко

●

МІСТЕЧКО НА ТРЬОХ РІЧКАХ

У статті автор описує особливості топоніміки містечка Варви, що на Чернігівщині. Зокрема, основними об'єктами дослідження є річки, які протікають у містечку: Удай, Варва та Варвиця. Також проаналізовано принцип утворення назв малих річок з відповідним обґрунтуванням. Зосереджено увагу й на історичних аспектах, що безпосередньо пов'язані з названими річками та містечком Варва.

Ключові слова: містечко Варва, річка Варва, річка Варвиця, річка Удай.

Сучасні обставини життя української землі спонукають суспільство постійно вести розмови про бідність, кризи, дефіцит бюджету. Але наша бідність, перш за все, виражається навіть не у тотальній відсутності коштів чи у їхньому розкраданні. Місцями повне забуття та сліпота по відношенню до минувшини – от де проявляється наша бідність, і в цьому полягає одна з причин бідності фінансової, і не тільки. Наша пам'ять обрізана, знищені або пішли у небуття пам'ятки писемності, архітектури, творчі набутки народу. Нам кажуть, що на наших теренах були лише партизани, а до них і життя тут майже не існувало. Ну, хіба що Бодяньський тут народився, ото й усе.

На такому ґрунті пам'ять народу, що збереглася у топонімах та гідронімах, є неоціненним скарбом. Тому мета даної розвідки й буде спрямована на повернення з небуття хоч шматочка отого духовного скарбу.

Тема річок на теренах Варвинщини описана не дуже глибоко, а лише в контексті Варви такі спроби взагалі не робилися, хоча з приводу цього точаться дискусії. І як би не було це дивно, єдиної чіткої думки з цього приводу немає.

Серед досліджень, темою яких були саме річки Варвинщини, можна виділити лише працю нашого сусіда, краєзнавця з Прилук Олексія Савона «Удай тихоплинний». Безперечно, автор створив глибоке та надзвичайно цінне дослідження, підняв з небуття величезний пласт інформації. В даній розвідці в основному будуть використовуватися матеріали праці О. Савона.

Але й прилуцький краєзнавець не висвітлив усієї повноти, не врахував місцевих обставин даної тематики, залишивши деякі моменти поза увагою. Тому вважаю за необхідне зосередитися на деталях й остаточно розставити крапки над «і».

Містечко Варва розташоване на трьох річках, які протікають чи протікали безпосередньо в містечку й тісно пов'язані з його минувшиною. Це Удай – середня річка, права притока Сули; Варва – мала річка, ліва притока Удаю; Варвиця – мала річка, ліва притока Удаю. На сьогодні точаться суперечки щодо гідронімів Варва, Варвиця, Рудка. Нижче буде роз'яснено всі обставини вживання та використання даних гідронімів. Але про все по черзі.

1. Удай

Містечко Варва розташоване у середній течії Удаю, десь між 168 та 173 км, якщо відлік вести від гирла. Перш за все необхідно зауважити: коли ми говоримо, що Удай протікає північно-західною околицею містечка, то при цьому треба розуміти, що річкова долина Удаю поблизу Варви – це величезна площа (кілька тисяч гектарів) водно-болотяних угідь, помережаних річковими рукавами, вкрита очеретом, чагарниками та лісовими масивами. Починаючи з півночі від Федоренкового хутора,

---

© Павленко Дмитро Васильович – краєзнавець (м.Варва Чернігівської області).

долина Удаю дугоподібно простягається на захід повз Перекопівку та Зарічку аж до Березняка. Протяжність річкової долини в межах містечка Варви становить близько 4-5 км. Стариця (старе русло) поблизу центральної частини містечка (Перекопівка, Зарічка) в давніші часи протікала безпосередньо під схилами, на яких розташовані дані кутки Варви. Але вже в другій половині XX століття стариця зійшла нанівець. У кінці 80-х років того ж століття було проведено поглиблення та вирівнювання русла в межах Перекопівки та Зарічки, і зараз ми бачимо вже штучний ландшафт.

Територія долини річки Удай за старицею в районі сучасного кінотеатру звалася Прогін. Дана назва, ймовірно за все, утворилася у зв'язку з використанням цієї ділянки як долини для прогону худоби до багатої на луки Саги, котра у свою чергу розташована за Прогоном через Другий спуст. Прогін доволі інтенсивно використовувався жителями Варви як сільгоспугіддя десь до початку 60-х років XX ст. (тут були і сінокоси, і городи, і колгоспний баштан), поки меліорація не зробила своєї справи. Зараз тут чагарі. Ще раніше на Сазі був хутір з однойменною назвою, заснований Петром Івановичем Носенком, уперше згадується в 1718 році [1, 422]. Його ми можемо побачити на карті Шуберта другої половини XIX ст. Поряд з х. Сага ми можемо бачити й х. Кут. На початку 20-х років XX століття жителі хутора були переселені на південні околиці Варви (сучасна вулиця 9-го Травня), забравши з собою й назву місця проживання, тобто їх нове місце звалося по-старому – Сага. А самих колишніх хуторян прозвали сагунами.

У праці О. Савона при опису Удаю йде мова про те, що 1708 року Карл XII планував перевозити свій головний штаб з Лубен до Прилук Удаєм [2, 29]. На підтвердження тези про колишню повноводність Удаю необхідно відмітити, що на Перекопівці, за сучасним кінотеатром, є куточок, що раніше звався Пристань.

Серед варвинських особливостей Удаю слід згадати й про два рукави, що зветься спусами, – 1-ий спуст та 2-ий спуст, – які, так би мовити, скорочують довжину річки, тобто сполучують собою річкову лучину. Щодо 1-го спусу, то, як мовиться в місцевій легенді, його зробили мешканці у XIX столітті, щоб трохи відвести воду від Варви. А щодо другого, то невідомо, чи він утворився сам, тобто має природне походження чи теж є рукотворним. Утворення спустів стало причиною занепаду стариці, про яку йшлося вище. На даний час стан старого русла також не в найкращому стані. Стариця, вже поновлена, від Пристані попід Замковою горою через гирло Варвиці та до Марківщини майже повністю пересихає на літню пору. Особливо вражаючим виглядає контраст у спогадах про місця купання. Так от, ліворуч від гирла Варвиці під схилом було місце для купання Стародубове, трішки далі за течією, ближче до Марківщини, – ще одне. Поблизу цегельного заводу перед Березняком було місце

для купання, яке називали «в Кручі». Зараз у цих місцях не купаються, бо вони або мілкі, або взагалі висушли (як Стародубове).

2. Варва (річка)

Варва – мала річка, бере початок у південно-західних околицях села Остапівка. Протікає селами Остапівка, Гнідинці і впадає в Удай у межах містечка Варва, звідки й отримала свою назву. *Має довжину 23 км та площу басейну 128 км²* [2, 133].

До річч, в історичній Варвинщині всі малі річки отримали свої назви від місць, де вони впадають у більшу річку. Наприклад: Лисогір впадає в Удай навпроти Лисої гори; Скородна впадає в Удай в урочищі Скорodne; р. Варва впадає в Удай у містечку Варва; р. Журавка впадає в Удай в містечку Журавка; Дачишин впадає у р. Варву в урочищі Дачишин; р. Калиновиця впадає у Варву в долині Калиновиця тощо. З огляду на це можна сміливо зробити висновок, що утворення гідронімів (а саме назв малих річок) похідне від топонімів, що позначають місце їхнього впадіння.

Першим історичним джерелом, що згадує річку Варву є, безперечно, спеціальний і докладний план України **Гійома Левассера де Боплана, зроблений 1650 року**. На ньому річка, що підписана як Варва, протікає через Гнідинці та Варву (Остапівки як села тоді ще не існувало). Про подальші історичні відомості О. Савон пише: «*По опису 1740 року річку називали Варвиця. 1785 року її називають Руда. 1786 вона мала дві назви: «Варвиця вона ж і Рудка». По паспорту 1991 року вона названа Варва...*» [2, 133]. Саме тут я поки що не буду коментувати тверджень Олексія Савона. Зосередимо увагу лише на тому, що гідронім Варва від часів Боплана і, мабуть, до часів радянських у документальних джерелах не вживався.

У межах Варви протяжність р. Варва становить близько 5,5 км. Практично вся територія містечка розташована на лівому березі річки, за винятком Підгори та Федоренкового хутора. Починаючи свою течію в межах містечка від Руди, омиваючи її зі східного боку, Варва на лівому своєму березі протікає повз кутки Дрислівку, Галетину, Кут, Перекопівку, а на правому – через урочища та кутки – долину Калиновицю, Басківщину, Першуху, Підгору, Федоренків хутір.

Із вищезазначеного можна зробити висновок, що річка Варва протікає околицею містечка й лише в нижній частині нижньої течії (1,5-2 км від гирла) вона розділяє між собою деякі кутки містечка Варви.

У межах містечка Варви через річку Варву є два мостові переходи. Це міст на Руді в долині Калиновиця та міст між Підгорою та Кутом практично біля підніжжя Холодниці. Окрім цього, існують і пішохідні переходи: на Галетині, з кутка Могилка в бік Першухи (посередині вулиці Коцюбинського) та з Кута до Підгори (у кінці вулиці Коцюбинського); на Перекопівці до Холодниці (приблизно посередині вулиці Щорса);

з Перекопівки до Федоренкового хутора, останній пішохідний перехід на річці Варва. Доволі велика кількість пішохідних переходів через річку свідчить про те, що правий берег Варви хоч і не заселений, але інтенсивно використовується населенням.

І, звичайно, необхідно окремо наголосити на водному стані річки Варва. Оскільки малі річки нашого регіону в основному мають снігове живлення, то, відповідно, наявність води в річковій долині залежить від пори року. Якщо коротко охарактеризувати становище з водністю річки Варва, можна однозначно сказати, що вона катастрофічна. Зарегульованість річкового русла як Варви, так і її приток у верхів'ях та в середній частині течії зумовлює практично повну відсутність води в нижній течії річки вже у кінці червня. Це тим більше сприймається шокуюче, коли на очі потрапляють світлинки Варви навіть 40-річної давнини або хтось згадує, що на Руді й на Галетині, вже не говорячи про місток на Федоренків хутір, можна було купатися. Доволі людним було місце для купання, що звалосся Сюрове, за течією перед Підгорянським мостом, обабіч крутого повороту на вулиці Пилипенка перед мостом. На сьогодні стан річки вражає, на жаль, з негативного боку, і відомості з минулого лише підсилюють такий ефект.

3. Варвиця

Варвиця – мала річка, ліва притока Удаю. На сьогоднішній момент не досліджена та не описана. В праці О. Савона взагалі не згадується (мається на увазі не назва, а саме річка). Річкова долина Варвиці бере початок обабіч перехрестя Антонівського та Лохвицького шляхів (з північно-східного боку), пролягає звивистим руслом з південного заходу на північний схід та у містечку Варва впадає в Удай. Річкова долина має довжину близько 15 км.

Особливістю річкової долини Варвиці є те, що її верхня та середня частини називаються Сухим ярмом. За свідченням варвинчан у декількох поколіннях, вода в Сухому яру давно відсутня, але як саме давно – невідомо. Сухий яр закінчується на прямій ділянці між вул. Трудовою та Варвинською районною гімназією, принаймні нижче річковою долиною дана назва не зустрічається. Близьче до наших днів річка Варвиця, ймовірно, брала початок саме на повороті річкової долини в трикутнику: кінець вул. Трудової – кінець вул. Української – районна гімназія. З огляду на це можна вважати Варвицю суто внутрішньою річкою містечка Варва. До слова, варто згадати й місцеву легенду з приводу відсутності води в Сухому яру, яку автору переповів Віталій Миколайович Цопа, мешканець Варви. *Колись давно жив у містечку пан, в якого була донька. Й от одного разу стався нещасний випадок – його донька потонула у Варвиці. Тоді пан із горя й наказав, так би мовити, затампонувати річкові джерела овечими шкурами. Звідтоді води у яру немає, його й стали називати Сухим.*

От така сумна історія. Але повернімося до предмета розгляду. Й саме зараз варто згадати про утворення назви річки. Вище, при опису річки Варви, було означено принцип утворення назв малих річок від місця впадіння малої річки в більшу. Але як бути, коли у Варві в Удай впадає дві річки? Звичайно, народ не міг назвати їх Варва 1 та Варва 2, адже це занадто просто. Народна мудрість довшеніша, ніж якась суха статистика, тому й з'являється поряд з річкою Варвою її «молодша сестра» Варвиця. Це, на думку автора, основний аргумент у питанні визначення назв річок та їхнього розташування, тобто потрібно чітко усвідомлювати:

1. Є єдиний принцип утворення назв малих річок;
2. У межах містечка Варва в Удай впадає дві річки;
3. Звідси: Варва та Варвиця – це різні річки.

Для того, щоб остаточно розставити всі акценти з назвами річок, потрібно згадати про Рудку. Так, безперечно, в історичних джерелах XVIII-XIX століть ми бачимо появу такої назви на позначення річки Варви, але не Варвиці. На мою думку, гідронім Рудка, по-перше: є набагато молодшим, ніж гідронім Варва (корінь Вар – один з найстаріших коренів в індоєвропейських мовах); по-друге, якщо брати до уваги природу появи такого гідроніма, а це залягання болотяних залізних руд у річковій долині річки Варви, то це явище має надто локальний характер (спостерігається у двох місцях зосередження болотяних масивів: це болото на Галетині та болотяний масив у долині Дачишин), щоб бути підставою для назви всієї річки. Тому, на думку

автора, гідронім Рудка повинен мати місце, але як локальний, на позначення частини річки, і лише так. При цьому потрібно наголосити, що назва річки Рудка не підлягає принципу, що був описаний вище, на відміну від гідроніма Варва.

Та повернімося до Варвиці. Вперше в історичних джерелах Варвиця згадується у *«Черниговського намесництва топографическом описании» О. Шафонського, написаному у 1786 році*. Де між іншим зазначено: *«Містечко Варва лежить на лівому березі Удаю, а на правому – річки Варвиці...»*. Хочу наголосити, що саме про правий берег йде мова, хоча містечко Варва розташоване на лівому березі річки Варва! Слідом за Шафонським усі пізніші довідники та історичні праці повторюють те, що містечко Варва розміщене на річках Удаю та Варвиці, при цьому не уточнюючи, на якому березі. Підтвердженням тези про те, що річка Варва – це не Варвиця, служать спогади мешканки Варви Катерини Луківни Бурляй, в яких, зокрема, говориться, що Зарічка – це пагорб за річкою Варвицею (мається на увазі відносно Перекопівки). От такі історичні відомості маємо щодо Варвиці, які чітко означають її розташування.

Вище вже зазначалося, що Варвиця – це суто внутрішня річка містечка Варва. Хоча ця теза трішки не відповідає дійсності, адже річкова долина бере початок далеко за межами містечка. Та все ж потрібно сказати, не рахуючи верхньої частини річкової долини, вже в середній частині долини Варвиці обидва її береги використовуються варвинчанами як сільгоспугіддя. На правому березі розміщене дачне товариство «Нафтовик». На лівому навпроти через річкове русло – садове товариство «Мрія». Ці товариства були створені для мешканців Варви протягом 80-90-х років минулого століття за кошт Гнідинцівського ГПЗ. Наразі як товариства, тобто об'єднання власників чи громадян, не існують. Поряд з дачним товариством на правому березі Варвиці через Криничковий яр знаходиться Другий водопідйом. Це виробничий об'єкт Гнідинцівського ГПЗ, який постачає удайську воду для технічних потреб заводу. Відразу внизу за течією від Криничкового яру, через русло Варвиці споруджено греблю, яка створює собою водойму, названу Друга дамба, й з'єднує території згаданих товариств. Це утворення є технічною водоймою і використовується як проміжний «резервуар» для постачання технічної води на Гнідинцівський ГПЗ. Друга дамба займає частину долини річки Варвиця від греблі між дачним та садовим товариствами й простягається приблизно на 1,5 км вгору річковою долиною.

Нижче річковою долиною, праворуч від русла Варвиці, після дачного товариства, розташована територія лісництва, на якому свого часу був розплідник фруктових та інших садових рослин. Після розплідника починається забудова містечка Варва, мікрорайон Сад, що розташовується на місці колишнього колгоспного саду. Мікрорайон Сад розташовується на правому березі ще однієї штучної водойми, що влаштована в Сухому яру, тобто в долині Варвиці, це Перша дамба. Водойма площею близько 5 га довжиною 400-500 м. По греблі Першої дамби проходить проїзна частина вулиці Космонавтів. Нижче річковою долиною забудова містечка починається з обох боків річкового русла. В межах Варви на правому березі Варвиці розташовані мікрорайон Нафтовик, центральна частина містечка та Перекопівка. На лівому березі річкової долини – куток Зарічка (вул. Трудова та Українська), Росумаківка та знову Зарічка (вул. Бодянських). Між Перекопівкою та Зарічкою в районі Замкової гори Варвиця впадає в Удай.

Вище вже було згадано про дві греблі через річкову долину Варвиці, це греблі Першої й Другої дамб. Наступною спорудою через річкову долину є насип під проїзною частиною вулиці Зарічної. Дана споруда має також тунельний прохід поблизу будівлі телерадіокомпанії «Оріон». Приблизно через 200 метрів нижче по річковій долині від проїзної частини вул. Зарічної розміщений пішохідний місток між вулицями Бодянських та Кондратця.

Серед відомої автору інформації про річку Варвицю відсутні відомості про місця для купання й взагалі про її повноводність. Певним чином цей аспект відображають світліни 30-х років варвинчанина Матроса. А от на сьогодні річки Варвиці не існує, навіть в якійсь певній частині. Навіть весняна повінь не створює течії бодай протягом якогось її відрізка. Причиною цього, напевно, є те, що дві водойми в середній частині

річкової долини акумулюють усю повеневу воду. Окрім цього, загальна тенденція зниження рівня поверхневих та ґрунтових вод накладає свій відбиток.

І насамкінець, підсумовуючи все, що було описано вище, необхідно відмітити, що особливості містечка Варви, його назва, найменування його кутків, найменування малих річок, що впадають чи впадали в його межах в Удай, тісно пов'язані. Назви річок Варва та Варвиця похідні від назви самого містечка. Але в свою чергу саме річки, створюючи собою певний ландшафт, створили й те «захищене місце». Та про це наступного разу.

1. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина. Енциклопедичний довідник. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

2. Савон О. Удай тихоплинний. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007.

В статье автор описывает особенности топонимики города Варвы, что на Черниговщине. В частности, основными объектами описания являются реки, которые протекают в городе: Удай, Варва и Варвица. Также описан принцип образования названий малых рек с соответствующим обоснованием. Сосредоточено внимание и на исторических аспектах, которые непосредственно связаны с названными реками и городком Варва.

Ключевые слова: городок Варва, река Варва, река Варвица, река Удай.

The article describes the features of place names towns Varva that in Chernihiv. Specifically describe the main objects are rivers that flow into the town: Uday, Varva and Varvytsya. It also explains the principle of the formation of the names of small rivers, with justification. And attention is concentrated on the historical aspects that are directly related to the mentioned rivers and the town Varva.

